

Autor: Ivana Ryčlová

Historie je občas plná absurdit. Ten, o kom se nemluví, časem přestává existovat. Propracovaný systém zapomínání, jeden z nejdokonalejších produktů sovětského systému, vytěsnil na dlouhá léta mnohá jména z našeho povědomí, či alespoň potlačil jejich význam, upřel jim mnohá prvenství. Tak se stalo, že synonymem pro revoltující sci-fi literaturu vytvářející obraz státu vzdálené budoucnosti, v němž vůle kolektivu pod totalitním diktátem vládce vytlačuje svobodu myšlení lidského jedince, se stal George Orwell.

To je obecné povědomí, fakt daný mj. nepochybně skutečností, že Orwellův alegorický román o Velkém bratrovi patřil svého času k povinné intelektuální výbavě každého průměrně vzdorujícího občana naší země. Tím, kdo toto téma 20. století otevřel, však nebyl Orwell, ale Jevgenij Zamjatin (1884-1937), jedna z nejzajímavějších osobností ruské literatury, považovaný ve dvacátých letech za jeden z jejich největších talentů. Jeho román s jednoduchým názvem My, pochmurná vize totalitního státu s příznaky kasárenského komunismu, napsaný záhy po říjnové revoluci, nepřinesl svému autorovi, na rozdíl od Orwellova 1984, světový věhlas. Jeho dopad na autorův lidský i spisovatelský osud byl tragický. Jinak tomu ani nemohlo být. Ideologičtí kritikové, kteří rukopis románu My na počátku dvacátých let četli, rozpoznali v této antiutopii nasycené chladnou satirou karikaturu komunistického společenského ideálu. Sám autor román v jedné ze svých několika lehkovážně stylizovaných autobiografií komentoval slovy: „...My je moje nejhumornější a nejvážnější věc. A zdá se, že nejvážnější a nejzajímavější romány jsem nenapsal já, ale odehrály se v mém životě...“ Stěží mohl předpokládat, že jeho obraz Jednotného státu třetího tisíciletí, ve kterém lidé-čísla žijí v „matematicky neomylném štěstí“ a kohokoli udat na Úřadu strážců se považuje za záslužný čin, tak rychle přestane být fantazií, že fiktivní postava Dobroditele, k němuž směřuje propaganda všechnu lásku a práci obyvatel, brzy získá jasné kontury a podstatným způsobem ovlivní běh spisovatelova tvůrčího i osobního života.

Přestože román My za Zamjatinova života v Sovětském svazu nevyšel, byl dobře znám. V souvislosti s jeho vydáním v zahraničí vypukl koncem dvacátých let skandál a v sovětském literárním životě nastalo ojedinělé tažení proti jeho autorovi. Byl vydán zákaz půjčovat jeho knihy v knihovnách a zastavilo se vydávání jeho sebraných spisů. Nemožnost publikovat, rovnající se pro spisovatele, jak později v dopise Stalinovi napsal, ortel smrti, přivedla

Zamjatin roku 1931 k žádosti o vypovězení ze země. V emigraci žil, až do konce života v naději, že se do Sovětského svazu vrátí a choval se vůči němu zdrženlivě. Román My, jenž byl toho všeho příčinou, vyšel v autorově vlasti až v prvních letech perestrojky, roku 1987.

K českým čtenářům se sice kniha dostala v překladu už roku 1927, v období budování socialismu však byla zakázána a její sazba rozmetána. Druhé oficiální české vydání pak vyšlo v edici Světová četba roku 1989. V té době však většina z nás už měla přečteného Orwella... Následující text nechť je tedy připomenutím autora, jenž ovlivnil vývoj žánru románové antiutopie, revoltující literatury, která vnesla do oslavných zpěvů o novém spravedlivém společenském řádu disonantní hlas pochybnosti, do optimistického patosu předpovědi budoucnosti tragický tón otázek. Románem My (1920) bylo dáno schéma, jež bylo pak v různých modifikacích opakováno mnohými autory, z nichž nepochybně nejznámější byl už vzpomínaný George Orwell (1903-1950) a později anglický spisovatel Aldous Huxley (1894-1963). Zamjatin jako jediný měl však, na rozdíl od těch, kteří ho svými skeptickými vizemi budoucnosti literárně následovali, se „šťastnou společností, v níž všichni myslí jeden jako druhý“, osobní zkušenost.

Jevgenij Zamjatin se narodil 19. ledna 1884 v Lebeděni, místě, o němž psali Tolstoj a Turgeněv, v kraji proslaveném podvodníky, cikány, koňskými trhy a velmi jadrnou ruštinou. Otec byl pravoslavný duchovní, matka klavíristka. Tady ve středním Rusku obklopen hudbou a ruskou duchovní tradicí vyrůstal. Po absolvování gymnázia se dal zapsat na petrohradský Polytechnický institut a jako specializaci si vybral stavbu lodí. Nelze říci, že by se málo věnoval studiu, avšak nové prostředí, tolik odlišné od toho, v němž vyrůstal, plné nových impulzů, způsobilo, že se student techniky Zamjatin stává součástí petrohradského intelektuálního života, začíná se živě zajímat jako mnozí jemu podobní také o politiku.

Když roku 1905 vypukne první ruská revoluce, Zamjatin vstupuje do řad bolševiků. Důvody, jež ho přivedly do tábora nejradikálnější revoluční frakce, vysvětlil později ve své autobiografii: „...Nebylo to snad ani tolik kvůli politickému přesvědčení jako proto, že přidat se k bolševikům znamenalo jít cestou největšího odporu...“ Začteme-li se do Zamjatinovy korespondence z tohoto období, nelze se ubránit dojmu, že jeho vztah k revoluci byl, nepochybně díky mládí a pražádným politickým zkušenostem, vztahem malého chlapce k něčemu, co ještě nikdy nepoznal, a neuvědomujíc si nebezpečnost této „hračky“, byl jí okouzlen. V dopise adresovaném své budoucí ženě k tomu roku 1906 napsal: „...Hledal jsem vždycky to, co bylo nové, dobrodružné, nebezpečné - jinak by byl život příliš chladný, příliš prázdný... A vtom - revoluce. Tak krásně mě probudila. Cítil jsem, že existuje něco silné, obrovské, vznešené jako smršť, pro což, zvedne-li člověk hlavu k nebi, stojí za to žít. /.../ A potom vězení - kolik dobrého, kolik dobrého jsem v něm prožil!...“ Čtenáře bude možná zajímat, co vlastně Zamjatin ve vězení prožil, když o tom psal s takovou láskou? Odpověď je jednoduchá: při zatčení v prosinci 1905 měl velké štěstí. Během osobní prohlídky, která byla běžnou procedurou před výslechem, se náhodou octl u okna a ve světle lampy spatřil na ulici známé tváře. V příhodný okamžik se mu podařilo pootevřeným oknem vyhodit papírek se vzkazem, aby z jeho bytu odstranili všechno, co by mohlo být dáno do souvislosti s jeho revoluční činností. Policie při prohlídce bytu tedy nic podezřelého neobjevila, proto mohl mít Zamjatin na krátké období, kdy byl zbaven svobody, příjemné vzpomínky.

V samostatné cele se z dlouhé chvíle učil stenografovat, studoval angličtinu a psal verše. V porovnání s podmínkami, v nichž se pak nacházeli političtí odpůrci dvacátých, třicátých a dalších let, připomíná Zamjatinův pobyt ve vězení románovou fantazii. Na jaře 1906 byl propuštěn, vyhoštěn z Petrohradu a poslán domů, do Lebedani. Venkovský klid však dlouho nevydržel a již v létě byl bez povolení k pobytu zpátky v Petrohradě. Během svého ilegálního pobytu tam ukončil vysokoškolská studia a roku 1908 se z něj stal lodní inženýr. Jelikož svými vědomostmi značně převyšoval ostatní absolventy ročníku, bylo mu nabídnuto místo vědeckého aspiranta na katedře stavby lodí, kde se později stal pedagogem. Jako přední ruský odborník na lodní konstrukce, bez jehož konzultací se neobešla žádná větší lodářská firma či společnost, hodně cestoval. Dojmy z cest, z toho, jak vypadá život v nejdolehlejších koutech Ruska, působily na Zamjatina velmi silně. Mezi výkresy a čísly začal ve volném čase psát.

Přestože byl ke svým prvním literárním pokusům značně skeptický, v jeho raných drobných prózách a novelách nalezneme mistrné obrazy Rusi – její strnulost, „asiatské“ zvyklosti a zároveň mravní hodnoty, pošlapávané, ale přetrvávající. Když vypukla první světová válka, vyvolala rozruch Zamjatinova antimilitaristická povídka Zapadákovi. Po jejím otištění v časopise Zavety (1914) byl celý náklad čísla zkonfiskován cenzurou a redakce i s autorem předvoláni před soud. Tento incident s carským režimem, dávající tušit, že rodící se spisovatel je opozičník, byl prvním ze Zamjatinových konfliktů s mocí, jejíž podoba se brzy změní. V roce 1914 však Zamjatinův odmítavý postoj vůči režimu vyvěral z jeho revolučního přesvědčení, že stávající společensko-politické uspořádání Ruska je špatné a je nutno je změnit. V té době ještě netušil, jak osudový bude dopad této změny, pro niž byl zpočátku jako každý ruský bolševik tolik zapálen, na jeho život. Ale nepředbíhejme události a zůstaňme ještě v době předrevoluční.

Rok 1916 je pro Zamjatina velmi bouřlivý – v lednu byl vyzván na souboj (o důvodech ve své autobiografii taktně mlčí, pozn. I.R.), v březnu opustil Rusko a odjel pracovně do Anglie. Své dojmy připodobnil k pocitům poutníka, který se ocitl v cizí zemi: „...V Anglii bylo také všechno nové a zvláštní jako kdysi v Alexandrii, v Jeruzalémě. Železo, stroje, výkresy: stavěl jsem ledoborce v Glasgow, Newcastleu a Sunderlandu...“ Nasbírané zkušenosti Zamjatin pak uplatnil při konstrukci jednoho z největších ruských ledoborců, který dostal jméno Lenin. Pobyt na západě, kde s výjimkou krátké cesty do Berlína nikdy předtím nebyl, přinesl budoucímu spisovateli mnoho zážitků ze života „strojové civilizace“, jež se pak odrazily v jeho satirické novele Ostrované (1917) a v povídce Rybář duší (1918). Když se v novinách objevily palcové titulky „Revolution in Russia“, „Abdication of Russian Tsar“ – nemohl zde už dál vydržet. Na staříčském anglickém parníku – aby ho nebylo škoda, potopí-li jej Němci – se po dramatické plavbě vrátil na podzim roku 1917 do Ruska. První měsíce po bolševickém převratu vyvolaly u Zamjatina stejné emocionální vzednutí jako revoluční rok 1905: „...Veselá, hrozná zima 1917/18 roku, kdy se vše dalo do pohybu, odplulo někam do neznáma,“ čteme v jeho autobiografii. Tato slova ostře kontrastují s pohledem na revoluci té vrstvy ruské inteligence, k níž patřil dejme tomu Bulgakov, těch, kterým v žádném případě nemohl způsobit radost onen „pohyb do neznáma“, jenž znamenal začátek jejich konce.

Říjnové události roku 1917 převrátily celý Zamjatinův život. Do té doby nadějný vědec se stal

významnou osobností petrohradského kulturního dění: zakládá časopisy, organizuje kolegium expertů Světové literatury, přednáší... a postupně zjišťuje, že na výkresy, rýsování a lodní architekturu mu zbývá stále méně času: „... Praktická technika uschla a odlomila se ode mě jako žlutý list...“ Porevoluční roky až do počátku dvacátých let, kdy vznikl román *My*, představují Zamjatinovo nejintenzivnější spisovatelské období, nejproduktivnější etapu jeho tvůrčí činnosti, která v sobě zahrnuje kromě žánrů krásné literatury také kritické statě, eseje a fejetony publikované v denním tisku a časopisech. Jestliže zpočátku chápal své aktivity v oblasti publicistiky pouze jako něco, co leží stranou od jeho hlavního poslání – umělecké prózy, pak po roce 1917 se tento vztah mění. Říjnová revoluce, politická činnost bolševiků, sociální skutečnost měnící se před očima si žádaly od spisovatele okamžité a bezprostřední vyjádření.

K vývoji Zamjatinovy osobnosti po říjnu 1917 je třeba dodat, že jeho počáteční, místy hluboce naivní okouzlení „mladou, svobodnou, ohnivou milenkou s planoucíma očima“, jak svého času nazýval revoluci ruský symbolista Leonid Andrejev, záhy mizí. Nikoliv náhodou zformuloval právě v tomto období pro něj tolik důležité etické principy: model chování spisovatele, jeho vztah k moci. Esejů, fejetonů a dalších publicistických textů, dopisů adresovaných nejen redakcím literárních časopisů, ale i na nejvyšší místa (především Lunačarskému), v nichž Zamjatin polemizoval s tehdejší proudem oficiální literatury a oficiálního myšlení, vzniklo ve dvacátých letech několik desítek. Z těch nejzávažnějších jmenujme alespoň filozofické pojednání *O literatuře, revoluci, entropii a jiném*, v němž s využitím erudice člověka orientujícího se v zákonitostech nejen společenských, ale i přírodních věd brilantně postihl zcestnost většiny tehdejších oficiálně proklamovaných kulturních i politických názorů.

Mezi Zamjatinovými texty tohoto období, které se tak či onak dotýkají tématu umění přísluhujícího režimu a jeho ideologii, vyniká nekompromisností a přesvědčivostí pamfletního pera stať *Bojím se* (1920), v níž projevil obavy, aby místo literatury nezbyla v Rusku jen instituce dvorních básníků zpívajících o srpu a kladivu. Běsnění proletářské kritiky vyvolala i spisovatelova úvaha *O přísluhujícím umění*, kde mj. napsal: „...Nejvíce skličující je ponižující, přísluhující role, do níž nutí umění vládnoucí archandělé zvonící stříbrnými rolničkami...“ Zamjatin se díky své otevřené polemice se vším oficiálním stává čím dál více kontroverzní osobností. Pro vyjádření svého osobitého pohledu na porevoluční skutečnost zvolil i žánr pro publicistiku nepřilíš obvyklý – pohádku. Kraťoučkou, na jednu až dvě stránky, ale vždy s příběhem, který měl pointu. Tyto pohádky, publikované hlavně v eserském a menševickém tisku, byly něčím mezi anekdotou a podobenstvím. Čtenáře provokovaly k hledání skrytého smyslu, jelikož byly převážně psány u příležitosti nějaké politické události. O pár let později, až se v souvislosti s napsáním románu *My* rozpoutá kampaň proti Zamjatinovi, budou jeho pohádkové příběhy označeny za štvavé pomluvy sovětské skutečnosti včetně těch předrevolučních, kdy si je, inspirován Saltykovem-Ščedrinem, klasikem ruské groteskní a absurdní literatury konce 19. století, ještě vymýšlel netuše, že absurdita se stane realitou. Nepředbíháme však události a vraťme se zpátky na počátek dvacátých let.

Šestatřicetiletý skvělý stylist, lektor, redaktor a kritik Zamjatin je jednou z centrálních postav ruské literatury. Stojí u kolébky a je velkou oporou Serapionových bratří, posledního apolitického názorově spřízněného neformálního společenství ruských spisovatelů

(1922-1927), kteří se svojí tvorbou otevřeně distancovali od společnosti. (Pro ty, kteří nepatří k pravidelným čtenářům literární a kulturní přílohy Revue Politika: Serapionovým bratřím byl věnován prostor v Proglasu číslo 2/2003.) Svoji prózu rozvíjí do jakéhosi satirického, často groteskního surrealismu. Jeho vzdělání v exaktních vědách se projevuje ve snaze po jasné struktuře vyprávění a matematických metaforách. Jeho povídky z let 1917-1922 mohou sloužit jako vzor nové literární techniky nejen pro zhuštěnou a dokonalou kompozici, ale i pro způsob, jakým jsou v nich propojeny významné detaily a symbolické vzory. V tomto období vzniká také několik děl, kterými autor, jen jinými prostředky – uměleckou prózou, vyjádřil to, co již tolikrát předtím vyslovil na stránkách tisku: že je plný obav před tím, co je ústy státní propagandy označováno jako šťastná budoucnost. K těmto varujícím prózám patří povídky Mamaj (1920) a Jeskyně (1921), v nichž je počáteční stadium komunistického panství zobrazeno jako recidiva předcivilizační „jeskynní“ existence.

Nejnáléhavěji však vyjádřil svoji hrůzu ze strašlivého dopadu důsledného uplatňování principu společenského rovnostářství na člověka jako lidskou bytost v románu My (1920), jehož nepublikovaný rukopis vyvolal v Rusku politický skandál. Jedním z impulzů vedoucích k napsání tohoto díla byly myšlenky obsažené ve spisech H. G. Wellse (1866-1946), jejichž ruský překlad Zamjatin po revoluci redigoval. Svými antiutopickými tendencemi nebyly Wellsovy spisy na přelomu 19. a 20. století nikterak výjimečné. Naopak tento žánr se začal ve zmíněném období objevovat v národních literaturách a vyvíjel se zároveň s utopií, od níž se posléze odštěpil. Antiutopie má s utopií společnou vysokou ideologičnost, ale její kritická podstata radikálně mění směr celého vyprávění. Šťěstí, o němž lidstvo po staletí snilo, je vybudováno. Cena za toto štěstí je však příliš vysoká – přeměna člověka ve šroubek v mohutném stroji. Konflikt antiutopie vzniká pozvolna, plíživě, neboť utopická budoucnost má být bezkonfliktní. Příčina vzniku konfliktu se nachází uvnitř člověka. Utopie zpravidla nemá hrdinu. Postava vypravěče, jenž se obvykle dostává do nové společnosti náhodou, má čistě pomocnou funkci. Naproti tomu v antiutopii je hrdina jeden z mnohých, jeden z nejšťastnějších. Na rozdíl od pasivního vypravěče, který je v utopii jen pozorovatelem dění, vypravěčova role v antiutopii je aktivní: je budovatelem nového světa a zároveň jeho rozvracečem. Zamjatinův vypravěč celého příběhu D-503, nás uvádí do společnosti třetího tisíciletí, která po Dvoustleté válce žije v Jednotném státě, izolovaném od okolního světa vysokou zdí. Obyvatelé Jednotného státu jsou šťastní, neboť nevědí, co je to bída, a jejich život je pravidelný a organizovaný. Emoce a sny zde nemají místo, vše ovládá matematická logika, poslušnost systému a Velkému Dobroditeli, vykonavateli nejvyššího dobra. Lidé vlastně nic nepotřebují, protože vše mají zajištěno státem. Nepotřebují ani jména – jsou označeni státním číslem na zlatě se třpytícím kovovém štítku připnutém na jednotném oblečení. Rodina ani soukromí neexistuje, lidské kontakty jsou omezeny jen na oficiálními institucemi schválený sex. Systém nepromítá nesouhlas, svobodnou volbu či tvorbu, nedovolené mateřství ani nejmenší projev individuality. Lidé-čísla jsou nepřetržitě sledována skrze skleněné stěny svých bytů pouličními membránami zachycujícími hovory. Udat kohokoli na Úřadu strážců se považuje za záslužný čin. V Jednotném státě žijí všechna čísla v „matematicky neomylném štěstí“. Zamjatinův vypravěč však postupně zjišťuje, ačkoli se tomu urputně brání, že v jeho vědomí existují dva světy: první je oficiální – svět nadšeného budovatele Dobroditelovy společnosti, druhý

Převzato z Revue Politika 8-9/2003.